

OSMANLI İSTANBUL'UNDA ÇOCUK OLMAK

YAHYA ARAZ*

İstanbul, imparatorluğun başkenti olarak, çocuklarına zengin bir kültürel ve dinsel çeşitlilik içinde büyüme imkânı sunuyordu. Canlılığını her daim büyük bir enerjiyle koruyan bu devasa kentte yaşayan çocuklar, başta saray çevresi olmak üzere hayırsever ileri gelenlerin inşa ettirdiği büyük yapıların bir parçası olan eğitim kurumlarının sunduğu cömert fırsatlardan ve şehrin her türlü yeniliği kendine çeken zengin entelektüel ortamından yararlanarak yetişme şansına sahipti. İstanbul, bu kentte doğan çocukların yanında imparatorluğun özellikle Anadolu ve Rumeli coğrafyasından çeşitli nedenlerle kopup gelen çocuklara da kucak açıyordu. Bu çocukların yaşam serüvenleri aynı coğrafyalardan İstanbul'a gelen yetişkinlerin gölgesinde kalmış olmasına rağmen taşra ile İstanbul arasındaki yer değiştirme hikâyesinin tam anlamıyla inşa edilebilmesi için ehemmiyetle dikkate alınmayı hak etmektedir. Bununla birlikte, bir çekim merkezi olarak sahip olduğu cazibeye ve sunduğu fırsatlara karşın İstanbul'da yaşayan çocuklarla imparatorluğun diğer coğrafyalarında yaşayan kardeşleri arasında keskin ayrımlar üretmeye çalışmak doğru değildir. Özellikle İslam-Osmanlı hukukunun çocuklar ve yaşam döngüsünün bir dönemi olarak çocuklukla ilgili kapsamlı hükümleri, imparatorluğun tümünde çocuklar ve çocukluğa dair ortak bir algının ve dilin oluşmasını sağlıyordu.

Osmanlı toplumunda çocuklar, Arapça kökenli bir tanımlamayla, "sagîr/e" olarak tarif edilmekteydi. Bütün çocukluk dönemini kapsayacak şekilde yaygın olarak kullanılan "sagîr/e" sözcüğüne çocukluğun belli dönemlerini anlatan zengin bir söz dağarcığı eşlik etmekteydi. "Sabi/ye, oğlanlık ve uşak" gibi tanımlamalar çocukluğun anneye daha bağımlı, eve dönük erken dönemlerini anlatırken; "murahık/a, mümeyyiz/e, emred, şabb-ı emred, oğlan ve emred oğlan" gibi kız ve erkek çocuklar arasındaki farklılığı belirginleştiren ve özellikle

erkeklerin evin dışına taşmaya başladıklarına işaret eden tanımlamalar ise yetişkinliğe geçiş aşamasındaki çocukları anlatmak için kullanılmaktaydı. Kelimelere yansıyan bu ayırım, İslam hukukunun çocuklukla ilgili tasnifine uygun düşmekteydi. Buna göre, çocukluk iki ana döneme ayrılmaktaydı: Doğumu takip eden ilk yedi yaş, çocukluğun "gayrimümeyyiz" dönemini oluşturuyordu. Çocukların bu yaş aralığında iyi ve kötüyü, doğru ve yanlış birbirinden ayırabilecek ve kendilerine bakabilecek fiziksel ve zihinsel olgunluğa sahip olmadıkları düşünülüyordu. Bu nedenle çocukların yaşamlarının ilk birkaç yılını anneleri başta olmak üzere kadınların himayesinde geçirmelerine büyük bir özen gösterilmiştir. Takip eden ve yetişkinliğe kadar süren dönem ise çocukluğun "mümeyyiz" dönemi olarak kabul ediliyordu. Çocuklar, bu dönemde iyi ve kötüyü, doğru ve yanlış birbirinden ayırabilecek yetileri kazanıyor; fiziksel, cinsel ve zihinsel gelişimlerine bağlı olarak kendi adlarına karar alabilecekleri yetişkinliğe hazırlanıyorlardı.¹

İslam hukukçuları ve onları takip eden Osmanlılar, dokuz ile on beş yaş arasını çocukluktan yetişkinliğe geçişin birbirini tamamlayan çeşitli aşamalarının gerçekleştiği dönem olarak görmüştür. Yaygın görüşe göre, fiziksel olarak olgunlaşan ve âdet görmeye başlayan bir kız çocuğu dokuz yaşını bitirdiğinde baliğa kabul edilirdi. Erkek çocukların baliğ kabul edilmeleri için alt yaş sınırı, on iki yaşın tamamlanmasıydı. Buluğa ermenin üst yaş sınırı ise her iki cinsiyet için on beş yaşının tamamlanması olarak kabul edilmiştir. Osmanlı İstanbul'una ait sayısız mahkeme kaydının barındırdığı zengin veriler, toplumsal yaşamda kız çocukların genellikle on iki-on dört yaşları arasında, erkek çocukların da on dört-on beş yaşlarında buluğa eriştiklerini ortaya koymaktadır.²

¹ M. Akif Aydın, "Çocuk", *DİA*, VIII, 361-363.

² Yahya Araz, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, İstanbul 2013, s. 87-98.

* Dokuz Eylül Üniversitesi

1- 1530 şenliğinde çocukların toplu sünnet merasimi (Şehinşahnâme)

İslam hukukunun çocuklar ve çocuklukla ilgili hükümleri, İstanbullu çocukların yaşamları ve etraflarındaki dünya ile ilişkilerinin şekillenmesinde göz ardı edilemeyecek belirleyici bir yere sahipti. Ancak bunun yanında konu, çocuk tarihçiliğinin kendine has

sorunları³ ve bu sorunların İstanbullu çocukların tarihi üzerine yapılacak araştırmalara yansımaları dikkate alınarak ele alınmalıdır. Bu bağlamda birkaç hususun

³ Colin Heywood, *Baba Bana Top At! Batı'da Çocukluğun Tarihi*, çev. Esin Hoşsucu, İstanbul 2003, s. 7-15.

2- 1530 şenliğinde çocukların gösterisi (Hünernâme)

üzerinde önemle durulmalıdır. Birincisi, İstanbullu çocukların içinde doğdukları ve büyüdükları sosyal, dinsel ve ekonomik aidiyetler teorik olarak düşünülen ve tasarlananın onların yaşamına değişik şekillerde yansımaya yol açabilmekteydi. Bu nedenle İstanbullu çocukların yaşamları onların dinsel, ekonomik ve sosyal aidiyetlerinden bağımsız olarak ele alınmamalıdır. İkincisi, cinsiyetin doğurduğu farklılıktır. İstanbullu kız ve erkek çocukların yaşamları, çocukluğun ilk birkaç yılından sonra ayrı ele alınmayı gerektirecek farklı bir gelişim izleyebilmekteydi. Üçüncüsü, zaman içinde çocukların yaşamında ve onlarla ilgili algılarda meydana gelen değişim meselesidir. Osmanlı İstanbul’unda çocuklarla ilgili algı ve pratiklerde XIX. yüzyılın başlarına kadar bir süreklilik mevcuttur. Ancak “modernleşme süreci” toplumsal yaşamın tüm alanlarında olduğu gibi çocukların yaşamında da değişimlere yol açtı. Elbette değişimin varlığı süreklilikleri görmezden gelmeye engel oluşturmamalıdır.

Çocuklar, Aile ve Toplum

Osmanlı İstanbul’unda çiftlerin evlendikten kısa bir süre sonra çocuk sahibi olmaları beklenirdi. Çocuk sahibi olmak; çiftlere toplumsal saygınlık kazandırıyor ve sorumluluklar yükliyordu. “Oğlu, kızı olmayan avrattan eski hasır yeğdir.” gibi deyişler çocuk doğuramayan kadınların toplumsal baskılara maruz kalabildiklerini göstermektedir. Ancak böyle deyişlerden, bir evliliğin çocuk olmadan sürdürülemeyeceği sonucu çıkarılmamalıdır. Birçok İstanbullu erkek ve kadın, yaşamlarına çocuksuz veda ediyorlardı. Çocukların doğumu sevinçle karşılanır ve kutlamalara vesile

olurdu. Doğan çocuğun erkek olması duyulan sevincin katlanmasını sağlardı. Erkek sahibi olma ve doğurma arzusu, asırlar boyunca tekrarlanan ve folklorun bir parçasına dönüşen; “Oğlan doğuran öğünsün kız doğuran dövünsün.” gibi deyişlerle ifade edilmiştir.⁴ Evliya Çelebi, Eyüp’te bir şey sorulduğunda cevap veren Cankuyusu adlı bir mesire ve ziyaret yerine gelen kadınların, kuyuya “Karnımdaki erkek midir?” diye sorduklarını aktarmaktadır.⁵ Bütün bunlardan kız çocuklarının sevilmediği ve onlara kötü davranıldığı sonucuna varılmamalıdır. Ailelerin erkek çocuk istemeleri onları nesillerinin devamı ve ekonomik güvence olarak görmeleriyle yakından ilgiliydi. Ne var ki yaşlılıklarında ebeveynlerine sahip çıkıp bakımlarını sağlayan, İstanbullu birçok kız çocuğu erkek kardeşlerinden daha vefalı evlatlar olduklarını göstermiş oluyorlardı.

Modern öncesi dönemlerin yüksek ölüm oranları karşısında önemli olan doğan çocukların yaşatılmasıydı. Veba gibi salgın hastalıklardan, yetersiz beslenmeden ve doğal afetlerden en çok etkilenenlerin başında ise çocuklar gelmekteydi. Özellikle hastalıklar sosyal ve ekonomik farklılıklardan bağımsız bir şekilde çocukların yaşamına kıymaktaydı. Osmanlı tarihleri, doğduktan kısa bir süre sonra hayata veda eden şehzade ve sultanların haberlerini vermektedir. Sarayda doğan çocukların önemli bir kısmı bir yaşına varamadan ölüyorlardı. 1812-1830 tarihleri arasında Enderun’da bulunmuş olan İlyas Ağa, şehzadelerin dramatik sözlerle anlattığı ölümlerini “şehzadelerin cennete gidişi” başlığı altında kaydetmiştir.⁶ İstanbullu sıradan aileler de evlerini neşeyle dolduran çocuklarının ölümünün verdiği acıyla sıklıkla yüzleşebiliyorlardı. Öyle ki boşanan çiftlerin bazıları çocuklarına dair yaptıkları düzenlemelerde onların yedi-sekiz yaşına varmadan ölme ihtimallerine değiniyorlardı.⁷ Çocukların ölümü ebeveynlerini ayrılık ateşiyle yakıyordu. Bazı aileler, çocuklarının ölümü karşısında duydukları acıyı mezar taşlarına yansıtarak sonraki kuşaklara aktarılmasını sağlıyorlardı. Yazılan kitaplarda ebeveynlerin, çocuklarının ölümünü “Eyüp sabrı” ile karşılamaları isteniyor, verenin ve alanın Allah olduğu

4 Şinâsi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye*, haz. Ebüzziyâ Mehmed Tefvik, İstanbul 1302, s. 98.

5 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1996, c. 1, s. 169-170.

6 Hülya Tezcan, *Osmanlı Sarayının Çocukları*, İstanbul 2006, s. 82; Hızır İlyas, *Tarih-i Enderun: Letâif-i Enderun*, haz. Cahit Kayra, İstanbul 1987, s. 62.

7 İstanbul Müftülüğü Şer’iyye Sicilleri Arşivi, Galata Şer’iyye Sicilleri (GŞS), nr. 494, vr. 33a, hüküm nr. 5 (18 Kasım 1788).

3- 1582 şenliğinde gösterileri izleyen bir çocuk ve hanımlar (İntizâmî)

gerçeğini unutmamaları hatırlatılıyordu.⁸ Çocukların ölümünden sonra çoğunlukla babaları tarafından yazılan, türünün en içten örneklerini yansıtan ve XVII. yüzyılda sayısı artan mersiyeler büyük bir üzüntüyü ve derin bir duygusal bağlılığı sergilemektedir. Mersiyelerde, ölümün bir hak olduğu kabul edilmiş ancak yol açtığı derin yaralar açık ve hüznü bir şekilde dillendirilmiştir.⁹

Çocukların hastalıklara ve ölüme direnmekte güçlük çeken nazik vücutları, hekimleri, onları hastalıklardan ve ölümden koruyabilecek çareler bulmaya ve ilaçlar geliştirmeye yönelik yoğun bir çabanın içine sokmuştur. Çocukların doğumdan hemen sonra tuzlanması âdeti böyle bir çabanın ürünüydü. Tuzlama, anne karnında havayla teması olmayan bebeklerin doğumdan sonra zarar görmesini engellemeye ve vücutlarının direncini artırmaya yönelikti.¹⁰ Sterilizasyon sorunun farkında olan hekimler, başka gıdalardan ve sütlerden hastalık kapma riskine karşılık bebeklerin anne sütüyle beslenmesinde ısrar ediyorlardı. Annenin olmadığı durumlarda bu işi özenle seçilecek bir sütanne yüklenebilirdi. Ancak İstanbul'da saray ve ileri gelen ailelerin dışında kalan kesimlerde ücretle sütanne tutma eğilimlerinin istisnai

olduğu ifade edilmelidir. Mahkeme kayıtlarına bu hususta yansıyan bilgiler son derece sınırlıdır. Bununla birlikte, bazı bulgular anne sütünden mahrum kalan bebeklere süt emzirme döneminde olan komşu ve akraba kadınların kucak açtığına işaret etmektedir. Bebek ile sütanne arasında süt yoluyla kurulan ilişki, hukuki sonuçları bir kenara, ömür boyu sürececek karşılıklı sevgi ve dayanışmanın temellerini atıyordu.¹¹

Gelenekler, çocukluk yıllarının şekillenmesinde önemli bir yere sahipti. Çocukların kırka basması, diş çıkarması, ilk saç kesimi, konuşmaya ve yürümeye başlamaları ardından erkeklerin sünnet edilmeleri komşuları bir araya getiren gelişmelerdi. Özellikle sünnet, çocukluğun önemli aşamalarından biri olup genellikle altı-yedi yaşından sonra yapılırdı. Varlıklı aileler, kendi çocuklarıyla birlikte fakir çocukları da sünnet ettirmeyi hayır işleme vesilesi olarak görmekteydi. Fakir çocukların da sünnet ettirildiği gösterişli sünnet düğünleri ve sünnetin kendisine atfedilen önem, çocukluğun bu önemli aşamasının kaynaklara ayrıntılı tasvirlerle yansımaları sonucunu doğurmuştur. Çocuklar, kendileri ve aileleri için özel sayılan böyle günlerde gezdirilir, hediyelerle şımartılırdı.¹²

Çocukların bir kısmı ebeveynlerinin birinden ya da her ikisinden mahrum bir şekilde büyüyorlardı. Araştırmalar, ölen babaların arkalarında bıraktıkları çocukların yarısından fazlasının kayıtlara "sagır/e" olarak geçirildiğini ortaya koymuştur.¹³ Bu çocuklara, boşanmaların parçaladığı ailelerde büyümek zorunda kalan çocuklar da eklenmelidir. Ölümler ve boşanmalar; çocukların bakımı, büyütülmesi ve varsa mallarının korunmasıyla ilgili çeşitli sorunlara yol açmaktaydı. İslam hukuku bu konuda çocukları gözetecek ve haklarını koruyacak teferruatlı düzenlemeler öngörmüştür. İstanbul'da babanın yokluğunda çocuklara vasi olma sorumluluğu, dindarlık ve dürüstlük gibi kriterler de göz önünde bulundurularak, anneler başta olmak üzere yakın akrabalara verilmekteydi. Vasi olanlar, buluş çağına kadar çocukların her türlü hakkını gözetmek ve korumaktan sorumluydular. Özellikle yüklü bir miras devralan çocukların vasileri toplumun resmî olmayan denetimi altında suiistimale açık hassas bir sorumluluk üstlenmiş

8 Sufizâde Hasan Hulûsi, *Mecmâu'l-âdâb*, İstanbul 1307, s. 121-122.

9 Mustafa İsen, *Acıyı Bal Eylemek: Türk Edebiyatında Mersiye*, Ankara 1994, s. 116-122, 455 vd.

10 Eşref b. Muhammed, *Hazâ'inû's-sa'âdât 1460 (H. 864)*, haz. Bedi N. Şehsuvaroğlu, Ankara 1961, s. 11-13.

11 Araz, *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, s. 48-51.

12 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1577-1578*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2007, c. 2, s. 679-680.

13 Ömer Demirel, Adnan Gürbüz, Muhittin Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara 1992, c. 1, s. 105-106.

4- 1720 şenliğinde çocuklar (Vehbî)

oluyorlardı. “Allah’a asi olmak istersen vasi ol.”¹⁴ sözü bu gerçeği herkese hatırlatıyordu.

Çocukların ebeveynleriyle ilişkileri ve ebeveynlerinin onlara karşı sorumlulukları gelişimlerine bağlı olarak değişmekteydi. Hukukçular, çocukların erken çocuklukta duygusal ve fiziksel olarak annelerine daha fazla ihtiyaç duyduğunu düşünüyorlardı. Bu

nedenle kadınlar, boşanma ya da eşlerini kaybetmeleri durumunda erkek çocuklarını yedi, kız çocuklarını ise dokuz yaşına kadar yanlarında tutma hakkına sahipti. Buna “hidâne hakkı” denilmekteydi. Bu süre boyunca çocukların nafakaları babaları, onun yokluğunda diğer erkek akrabaları tarafından karşılanıyordu. Kızların annelerinde kalma süresinin biraz daha uzun tutulmuş olması yetişkinlikte bürünecekleri rollerle yakından ilgiliydi. Kadınların, çocuklara yabancı biriyle evlenmeleri

14 Şinâsi, *Durûb-ı Emsâl*, s. 62.

5- 1720 şenliğinde çocuklar (Vehbi)

ya da toplumun kabul ettiği davranış kalıplarının dışına çıkmaları çocukları üzerindeki “hıdâne” haklarını kaybetmelerine sebep olabilirdi. İstanbullu kadınların bir kısmı bu nedenlerle çocukları üzerindeki hıdâne haklarını kaybediyorlardı. Ancak evlenen birçok kadın, eski kocaları, onların yokluğunda ise onun erkek akrabalarıyla bir anlaşma yolu bularak, çocuklarını yanlarında tutmaya devam ediyorlardı.¹⁵

Hem kadınlar hem de erkekler için yeniden evlenmenin yaygın olması çocukların bir kısmının üvey anne ya da üvey baba ile büyümelerine yol açmaktaydı. Böyle durumlarda aile içindeki ilişkilerin nasıl geliştiğini anlamak her zaman mümkün değildir. Üvey annelerinden ya da babalarından baskı gören çocuklar mevcuttu. Baskılar; şiddet ve cinsel istismar şeklinde ortaya çıkabilirdi. Ancak “kötü üvey anne/baba” imajına yaslanmak, üvey çocuklarıyla iyi ilişkiler geliştirdiği anlaşılan anne babalara haksızlık olacaktır. Üvey anne-babalarla çocuklar arasındaki iyi ilişkiler, çocukluktan

başlayarak yaşam boyu devam edebilirdi.¹⁶ İstanbullu çocuklar için asıl sorun, üvey ilişkisi içinde olunan bir ailede büyümek değildi. Ebeveynlerinin ikisini özellikle de babalarını kaybetmiş, akrabalarının himayesinden mahrum çocuklar maddi imkânsızlıklardan dolayı sokaklarda dilenebiliyor hatta terk edilebiliyorlardı. Bu durumdaki çocukların şanslı olanlarına, ekonomik durumları daha iyi olan aileler kucak açıp bakımlarını ve büyütölmelerini üstlenmekteydi.

Çocukların Eğitimi ve Yetiştirilmesi

Osmanlılar, çocukların eğitimi ve yetiştirilmesiyle ilgili her şeyi “terbiye” kelimesiyle ilişkilendirmişlerdir. Bu “sihirli” sözcükten temel olarak çocukların toplumsal yaşamda ihtiyaç duyacakları bilgiyi, beceriyi ve görgüyü edinmelerini anlıyorlardı. Çocukların, çocuklukta edindikleri davranış ve becerilerin, gelecekteki yaşamlarını şekillendireceğine duyulan katı inanç, onların hâl ve hareketlerine azami dikkat gösterilmesini gerekli kılıyordu. Çocukların erken çocukluk dönemlerindeki

¹⁵ Araz, *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, s. 56-59.

¹⁶ Araz, *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, s. 66-76.

6- XIX. yüzyılda kız ve erkek çocuklar (Preziosi)

eğitimi öncelikli olarak annelerinin sorumluluğundaydı. Varlıklı ailelerde sütanneler ve dadılar da anneye yardımcı olabiliyordu. Çocuklar dinle ilgili ilk bilgileri, duaları ve doğru/yanlış kabul edilen davranışları annelerinden ve diğer aile büyüklerinden öğreniyorlardı. Çocukların eğitimi ve yetiştirilmesi üzerine yazanlar, onlarla ilgili her hususta ölçülü olmayı önermekteydi. Beş-altı yaşına vardıklarında çocuklar ve aileler için mektep telaşı başlamaktaydı.

İstanbul'da çocukların rahat bir şekilde ulaşabilecekleri yaygın bir mektep ağı bulunuyordu. Mektepler, camilerin içinde ya da hemen yanında bulunan bağımsız bir odada hizmet verebiliyordu. Bazı mektepler, sokakların birleştiği köşelerde üst katı derslik olarak kullanılan, iki katlı şirin binalara sahipti. Mekteplerin mahallelerdeki mekânsal konumlanışı çocukların, kentin/mahallenin canlılığını hissetmesine ve yetişkinlerin gözetimi altında bulunmalarına imkân tanımaktaydı. Kurulmaları ve varlıklarını devam ettirmeleri hanedan mensupları dâhil varlıklı

7- Annesiyle birlikte mezarlık ziyaretindeki çocuk (Castellan)

hayırseverlerin katkılarına bağlı olan mektepler, merkezî bir denetimden bağımsız olarak hizmet vermekteydiler. Sağlam gelir kaynakları olan mektepler, buraya devam eden fakir çocuklara günlük sıcak yemek veriyor, bayramlarda ise onları mutlu edecek elbiseler hediye ediyordu.¹⁷

Zorunlu olmamasından dolayı çocukların mektebe kaç yaşında başladıkları ve buraya kaç yıl devam ettikleri tartışmaya açıktır. Bazı bulgular, beş-altı yaşlarındaki çocuklarla on iki-on üç yaşlarındaki çocukların bir arada eğitim gördüklerine işaret etmektedir.¹⁸ Mektebe giden çocukların merkezinde olduğu çeşitli kutlama ve şenlikler kentin hareketliliğine ve sevimliliğine katkı sağlamaktaydı. Çocukların mektebe başlamaları ve burayı bitirmeleri sokaklara taşan ve varlığını asırlar boyunca sürdüren kutlamalara vesile oluyordu. Evliya

¹⁷ *Süleymaniye Vakfıyesi*, haz. Kemâl Edîb Kürkcüoğlu, Ankara 1962, s. 42-43; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, c. 1-2, s. 87-88.

¹⁸ Araz, *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, s. 114-115.

8- XVII. yüzyılda İstanbul'da bir kız çocuğu (Ferriol)

Çelebi, kendine has üslubuyla, muallimleriyle birlikte ellerinde zil ve dümbelekleri, başlarında kâğıttan külahları, renk renk kıyafetleriyle şiirler ve dualar okuyup sokaklarda yürüyen mektep öğrencilerinden bahsetmektedir. Çocuklar, her zaman yaptıkları gibi padişah'tan da dualarını eksik etmiyorlardı. Masumiyetle özdeşleştirilen çocuklar savaşların zaferle sonuçlanması, vakıf kurucularının ve devlet büyüklerinin ruhlarının selameti için haftanın belli günlerinde muallimleri eşliğinde dua etmeye davet edilebilirlerdi.¹⁹ Mektebe başlama merasimleri “âmin alayı” ve “bed-i besmele” isimleriyle bilinirdi. Bu isimlerin birincisi, merasim sırasında okunan coşkulu ilahi ve dualara “âmin!” denmesinden ikincisi ise muallimin mektebe başlayan çocuğa elifba cüzünün ilk harflerini okutmasından ileri gelmekteydi.²⁰ Bütün bu etkinlikler, çocukların erken

yaşlardan itibaren sosyalleşmelerine ve yetişkinlerin dünyasına adım atmalarına katkı sağlıyordu.

Ailelerin, çocukların mektebe başlamasını kutlama vesilesi yapması burada öğretilenlerle yakından ilgiliydi. Mekteplerin ortak bir ders programları yoktu. Ancak tüm mektepler çocukların Kuran'ı, temel fıkıh bilgilerini, namaz kılmayı ve Peygamber'in hayatını öğrenmelerini sağlamaya çalışıyordu. Ağzı laf yapan yetenekli muallimler, bunlara çeşitli masalları, efsaneleri ve kahramanlık öykülerini ekleyebilirdi. Yazının bazı mekteplerde öğretilmesine karşın ders programlarının vazgeçilmez bir parçasına dönüşmesi Tanzimat'tan sonra gerçekleşecektir. Temel dinî bilgileri öğrenmek konusunda kızlar ve erkekler arasında hiçbir ayırım gözetilmiyordu. Kız çocuklar da erkek çocukların devam ettikleri mekteplere devam edebiliyorlardı. Ancak sıra çeşitli sanat ve hüneleri öğrenmeye geldiğinde farklılaşma kendini göstermekteydi. Çocukların eğitimi ve yetiştirilmesiyle ilgilenenler, erkek çocukların yaşamlarını kendisiyle devam ettirebilecekleri bir mesleklerinin olması

¹⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 1, s. 226; Ahmed Refik Altınay, *Onbirinci Asr-ı Hierî'de İstanbul Hayatı (1592-1688)*, İstanbul 1988, s. 18.

²⁰ Musahipzade Celâl, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul 1946, s. 29-31.

8- Mezarlıkta bir hanım ve bir çocuk (Preziosi)

üzerinde ısrarla duruyorlardı. Kız çocukları ise temel dinî bilgilerden sonra, hayâ ve iffetle birlikte, ev içi hizmetlerle ilgili şeyleri öğrenmeli, ergenlik çağına geldiklerinde de münasip biriyle evlendirilmeliydi.²¹ Toplumsal yaşama dair bilgiler, kız ve erkek çocukların önerilen doğrultuda, çocukluğun ilk birkaç yılından sonra farklılaşmaya başlayan etkinlik alanlarına ışık tutmaktadır. Erkek çocuklar beş-altı yaşından itibaren evin dışında babalarını takip etmeye başlıyor, arkadaşlar edinerek sokaklarda dolaşüyor ve biraz daha büyüdüklerinde kavgalara karışmaya başlıyorlardı. Buna karşın kız çocukları; oyunlarını evin hemen önündeki sokakta oynuyor, vakitlerinin çoğunu el işleri öğrenmeye çalışarak geçiriyorlardı.

İstanbullu çocukların ne kadarının mekteplere devam ettiklerini bilmek mümkün değildir. Birçok erkek çocuk, erken yaşlardan itibaren bir esnafın yanına

çıraklığa verilmekteydi. İstanbul'da ilk mektepleri zorunlu hâle getiren 1824 tarihli fermanla; ebeveynlerin beş-altı yaşındaki çocuklarını para kazanma gayesiyle mektepten alıp çıraklığa vermeleri sert bir şekilde kınanmıştır.²² Ancak bir çocuğun çıraklığa verilmesinin tek amacı para kazanmak değildi. Çocuklara meslek edindirecek kurumların yaygın olmadığı bir toplumsal yapıda çıraklık bu işlevi yerine getirmekteydi. Bu yüzden çoğunluğu çocuk yaşlarda olan çıraklar, İstanbul gibi büyük kentlerin nüfusunda kayda değer bir yere sahipti.

Çocuklar, zamanlarının tümünü çıraklık yaparak ya da mekteplerde ders görerek geçirmiyorlardı. Osmanlılar, insanın çocukluk dönemini oyunla tanımlıyorlardı. İstanbullu çocuklar sokaklarda oynuyor, Eyüp semtinde toplanan oyuncakçıların ürettiği oyuncaklarla vakit geçiriyorlardı. Oyuncakçılar, dükkânlarını göz alıcı bir şekilde süsleyerek çocukların ilgisini çekmeye çalışıyordu. 1637'de İstanbul'da düzenlenen bir eğlencede oyuncakçıların: "A dadı ben bu oyuncağı isterim" yahut "istemem" diye çocukları taklit ettiği Evliya Çelebi tarafından aktarılmıştır.²³ Özellikle ramazan ayı çocukların sabırsızlıkla bekledikleri bir dönemdi. Bir taraftan büyüklerinden dinledikleri hikâye ve masallarla sözlü kültürün aktarıcısı oluyor diğer taraftan bu ay boyunca sokaklara daha fazla taşarak, mevsime bağlı olarak türlü türlü oyunlar oynuyor ve muziplikler yapıyorlardı.

Sonuç: Çocukların Yaşamında Değişim ve Süreklilik

Osmanlı modernleşme süreci imparatorluğun diğer coğrafyalarındaki çocuklardan önce İstanbullu çocukların yaşamlarını ve onlarla ilgili düşünceleri etkiledi. XIX. yüzyıl öncesinin cılız örneklerine karşın bu süreçte çocukların dilini yansıtan, onların zihinsel gelişimlerine uygun kitaplar kaleme alınacak, pedagojik çalışmalar yapılacak ve bir çocuk edebiyatı ortaya çıkacaktır. Batı'dan ithal edilmiş fikirlerin tartışıldığı ve yansıtıldığı bu çalışmalarda topluma, ebeveynlere ve çocuklarla daha fazla ilgilenmeye başlayan devlete hitap ediliyordu. Açılan modern okullar, çocukların gelecekteki fikirlerinin şekillenmesinde önemli bir etkiye sahip olacaktı. Bu gelişmelerin merkezinde öncelikle İstanbullu çocuklar bulunmaktaydı.

Bununla birlikte, Osmanlı modernleşme süreci çocuklarla ilgili algı ve pratikler bağlamında geçmişten

²² Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihiçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, İstanbul 1338, s. 1-5.

²³ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 1, s. 300.

²¹ Tezcan, *Osmanlı Sarayının Çocukları*, s. 191-209.

bir kopuş olarak görülmemelidir. Osmanlılar eski ve yeniye birlikte var etmeye çalışıyorlardı. Mesela çocuklara temizliği anlatırken, Hz. Muhammed'in "temizlik imandandır" hadisine göndermede bulunmaya devam ediyor ancak bunun yanında mendil taşımanın ve sabun kullanmanın "medeniyet" in bir icabı olduğunu vurguluyorlardı. Çocuklar böylece "medeniyet" kavramı ve onun gerekleri olarak görülen şeylerle tanışmış oluyorlardı. Benzer şekilde çalışmanın ve ilim öğrenmenin ne kadar güzel, gerekli ve kıymetli olduğu anlatılırken, önceki dönemlerde çocuklar üzerine yazılmış kitaplarda yer alan "meyveli-meyvesiz ağaç" karşılaştırmaları ile La Fontaine'den "ağustos böceği ve karıncanın hikâyesi" yan yana var olacaktır.²⁴

Osmanlılar, modernleşme sürecinin dönüştürücü etkisine karşın çocukluğun sınırlarını imparatorluğun son dönemlerinde de İslam hukuku çerçevesinde düşünmeye devam ediyorlardı. Ebeveynlerle çocukların karşılıklı hak ve sorumluluklarının anlatıldığı çalışmaların dili, çocukların anlayabileceği daha sade bir üsluba kavuşmuştu. Ancak ilişkilerin asırlardır üzerinden anlatıldığı hikâyeler aynı kalmıştı. XVI. yüzyılın motifleri ve kahramanları, XX. yüzyılın başında İstanbullu çocuklara hitap etmeye devam ediyordu. İmparatorluğun son yüzyılında Osmanlı topraklarını ziyaret eden Batılı seyyahların, çocukların yaşantısına dair aktardıkları önceki yüzyıllarda yaşayan kardeşlerinin yaşamına çok benzemektedir. İstanbullu çocukların, imparatorluğun son dönemlerindeki yaşamı, değişim kadar süreklilikler üzerinden okunmalıdır.

²⁴ Edhem İbrahim Paşa, *Terbiyetü'l-etfâl*, İstanbul 1295, s. 27-29; Mustafa Hâmi, *Vezaif-i Etfâl*, İstanbul 1288, s. 9, 12-13.